

AGRIECONOMICA

AE ORGANOMIKA

Novi Sad 2019.

DEPARTMAN ZA
E K O N O M I K U
POLJOPRIVREDE I
SOCIOLOGIJU SELA

POLJOPRIVREDNI FAKULTET
UNIVERZITET U NOVOM SADU

<https://agroekonomika.rs>

UDK: 338.48

ISSN 0350-5928(Print) ISSN 2335-0776 (On line)

AGROEKONOMIKA

AGRIECONOMICA

Novi Sad 2019

godina
48
broj 83

ПРОМЕНЕ ВЕЛИЧИНЕ И СТРУКТУРЕ ЗЕМЉИШНОГ ПОСЕДА У КНЕЖЕВИНИ СРБИЈИ (1834 – 1867)

Миљковић Катић Бојана ¹

Резиме

Између 1834. и 1867. обрадиве површине у Кнежевини Србији су веома повећане (око 100%), будући да се земљорадња заснивала на крчењу заједничке општинске земље. Величина просечног поседа, међутим, повећана је тек око 20%, јер је постигнуто анулирало велико повећање становништва, већином аграрног. Просечан посед је ипак повећан до оптималне величине за услове егзистенцијалне земљорадње. У приватном земљишном поседу највише је било њива, ливада и винограда. Удео њива је повећан са око 2/3 на 3/4, док се удео ливада није значајније мењао. До 1862. пољопривредници су постали власници земљишта намењеног сточарству (тзв. забрани), које су ранијих деценија само користили. Тако су компензовали смањење пашњачких површина на заједничком земљишту, настало због интензивног крчења, што је омогућило несметани развој сточарства.

Кључне речи: Кнежевина Србија, крчење, величина поседа, структура поседа,

CHANGES IN THE SIZE AND STRUCTURE OF LAND PROPERTIES IN THE PRINCIPALITY OF SERBIA DURING THE MID-19TH CENTURY

Miljković Katić Bojana ¹

Summary

The arable land in the Principality of Serbia was greatly increased between 1834 and 1867 (almost 100%), since agriculture was based on creation of new arable land by separation from the common municipal land. However, the size of the average property increased only by about 20%, as the large increase in population, mostly agrarian, nullified the achieved results. Still, the properties were increased to the optimal size for the conditions of existential farming. In the structure of private land, there were mostly fields and their share was growing (from about two-thirds to about three-fourths of arable land), followed by meadows, whose share did not change significantly. At the same time, by 1862 farmers became owners of the land intended for livestock breeding (the so-called zabrans), which the farmers could only use before. In this way, due to the intensive spread of arable land, the reduced pasture areas on common land were compensated, which enabled the unobstructed development of livestock breeding.

Key words: Principality of Serbia, arable land creation, property size, property structure, zabrans

¹ Миљковић Катић Бојана, виши научни сарадник, Историјски институт Београд, Кнеза Михаила 36, Београд, +381112181589, bojana.miljkovic.katic@iib.ac.rs.

¹ Miljković Katić Bojana, senior research associate, The Institute of History, Belgrade, 36 Knez Mihailova Street, Belgrade, bojana.miljkovic.katic@iib.ac.rs.

1

Увод

У Кнежевини Србији су током прве половине 19. века крчењем земље проширивани постојећи поседе, стварани нови, а решавано је и питање исцрпљености земљишта. Општинско земљиште је било основни ресурс за стварање нових обрадивих површина (Миљковић Катић 2014, 73, 76). Београдски пашалук био је и пре и после устанака подељен на око 900 спахилука, чију је основу чинио мали сеоски посед (Љушић 1986, 47). Наслеђена величина земљишних поседа споро се мењала, иако је по обичајном праву искрчена земља припадала ономе ко би је искрчио (Недељковић et al. пр. 1988, 133; Поповић пр. 2010, 28, 37, 47, 91, 123, 129, 131), јер је од 1821. било дозвољено слободно захватање земљишта само у обиму који једно домаћинство може да обради (*Зборник закона* 1877, 55), а забраном кулука у корист старешина онемогућено је стварање великих поседа у њиховом власништву (Влајинац 1932, 111–112; Гузина 1974, 456; Љушић 1986, 63–65; *Зборник закона* 1877, 84). *Грађанским законом* 1844, пак, укинута је право слободног захватања земљишта, мада држава није успела да контролише тај процес (Миљковић Катић 2014, 30, 36–38). Због интензивног крчења савременицима се чинило да је половином 19. века већ око трећине, па и половине територије Кнежевине Србије култивисано (Thal 1840, 9; Гавриловић 1994, 154).

Србија је била пољопривредна земља у којој се преко девет десетина становништва бавило пољопривредом и, при томе, привлачна за досељавање, па се становништво континуирано повећавало (Цвијетић пр. 1984, 114; Гавриловић 1994, 154; *Државопис Србије* 1869, 100). Иако је сточарство било претежна делатност у пољопривреди, земљорадња је била све распрострањенија, посебно после укидања феудалних обавеза. Аграрне и популационе политике кнеза Милоша и уставобранитеља подстицале су развој земљорадње, која се, као што је наглашено, заснивала на крчењу земљишта ради стварања нових обрадивих површина. Резултат такве политике било је удвостручење обрадивих површина (између 1834. и 1867. повећане су са 330.899 хана 776.216 ха, што је чинило око 9% територије Кнежевине 1834, односно око 20% 1867) (Миљковић Катић 2014, 70, 86).

Заснованост земљорадње на крчењу, однос власти према проширивању приватних поседа крчењем, континуирани раст становништва, развој земљорадње и велико повећање обрадивих површина између 1834. и 1867. године могли су утицати на величину и

структуру поседа сеоског становништва. Праћење тих промена омогућавају пописи из 1834. и 1867. (Цвијетић пр. 1984, 1–114; *Државопис Србије* 1871, 1–115). Будући да воћњаци, баште и друге врсте пољопривредног земљишта нису евидентирани у свим пописима, те површине нису ни обухваћене прорачунима, па би добијене величине земљишног поседа требало третирати као минималне. И поред тих ограничења, чини се релевантним сагледавање процеса промена, јер су управо њиве, виногради и ливаде најзначајнији делови пољопривредног поседа сваког домаћинства.

Промене величине просечног поседа 2

У Кнежевини Србији скоро није било беземљаша (по пописима 1834. и 1862. између 1% и 3% домаћинстава било је без земље, најчешће стари, болесни или инвалиди) (Миљковић Катић 2003, 59; Цвијетић, пр. 1984, 1–115; Перуничкић 1990, 41–310; Николић 1996, 102). Једна кућа (домаћинство) располагала је 1834. посе-дом просечне од 3,21ha, без шљивика.¹ У већини округа просечан посед имао је између 2ha и 3,5ha. Ипак, постојале су значајне регионалне разлике. Најмањи просечни посед регистрован је у Подринском округу (1,83ha), где је и иначе било најмање култивисаног земљишта (само 8.202ha). Највећи просечан посед, од 5,07ha, постојао је у Ваљевском округу, иако укупне култивисане површине у том округу нису биле највеће (са 36.328ha био је на другом месту). Према резултатима пописа из 1867, просечан посед имао је 3,83ha, и у већини округа кретао се између 3ha и 3,5ha. Велике регионалне разлике постојале су и надаље, чак су и повећане. Највећи просечан посед имало је становништво Књажевачког округа – скоро 10ha.² Други по величини, али готово упола мањи, имали су становници Ваљевског округа (5,08ha). Чачански округ имао је најмањи просечан посед (2,05ha) (деталније: Миљковић Катић 2014, 72, 86).

¹ Просечно домаћинство имало је 20 шљива, па би са шљивицима просечна површина поседа износила 3,51 ha обрадиве земље (деталније: Миљковић Катић 2014, 71).

² Између 1834. и 1867. нису мењане само границе округа, већ и њихове територије, што је вероватно довело до великог одступања величине просечног поседа у Књажевачком округу. Наиме, у односу на 1834, чак 15 села некадашњег Бањског округа, чији је центар био Гургусовац (од 1859. године Књажевац) више није припадало Књажевачком округу 1867, а у међувремену су му припојена још 33 села из других округа (Цвијетић пр. 1984, 28–35; *Државопис Србије* 1871, 24–31).

ПРОМЕНЕ
ВЕЛИЧИНЕ И
СТРУКТУРЕ
ЗЕМЉИШНОГ
ПОСЕДА У
КНЕЖЕВИНИ
СРБИЈИ
(1834 – 1867)

Несразмера у повећању обрадивих површина, које су више него удвостручене, и просечног поседа, који је повећан око 20%, вероватно се мора приписати великом порасту становништва, које се у међувремену готово удвостручило. И поред великог апсолутног повећања обрадивих површина, обрађено земљиште се у односу на број становника повећало до средине века, а потом је број становника растао брже од обрађене површине. На 100.000 становника 1834. године долазило је 49.620 хектара, 1847. године 67.501, а 1867. само 36.498 ха (Миљковић Катић 2014, 89; Јакшић 1875, 89–90). Због тога што је повећање обрадивих површина било засновано на спорим техникама крчења, оно није могло да прати пораст становништва. На величину поседа у Србији могла је да утиче и деоба задруга, али задруга није била преовлађујући облик породичне организације у Србији и настајала је и нестајала циклично, па деоба задруга није битније одређивала величину просечног поседа (Вулетић 2012, 223–230, 232–235, 239–241; Вулетић 2015, 293–296, 299–302; Миљковић Катић 2003, 179–191).

Поставља се питање да ли су сеоски поседи били довољно велики и оптимално структурирани да омогуће производњу којом би била обезбеђена вишегодишња егзистенција породице. За процену егзистенцијалних могућности поседа коришћена су два параметра: 1. земљораднички минимум (тј. два дана орања (1,14 ха) који није могао бити продат за дуг) и 2. максимална величина поседа који је додељиван досељеницима приликом насељавања (шест дана орања, тј. 3,42 ха) (Петровић 1930, 92; *Сборник закона* 1862, 42–43, 79). Логично је да је земљораднички минимум обезбеђивао породици минимум егзистенције током дужег низа година, што га квалификује за егзистенцијални минимум. Шест дана орања, пак, може се сматрати оптималним поседом, јер није логично да држава беземљашима додели на коришћење, потом и у власништво, више од оптималног поседа.

Према тим мерилима, већина сеоских породица имала је 1834. посед изнад егзистенцијалног минимума, али није располагала поседом оптималне величине (у 11 нахија био је мањи). Године 1867. просечан посед у свим окрузима био је већи од егзистенцијалног минимума, и то двоструко (осим у Чачанском округу). Оптимални или већи посед имало је становништво девет округа. У осталим окрузима просечан посед био је од једног ара до пола хектара мањи од оптималног (у Чачанском за 1,5ха).

Табела 1. Величина просечног поседа по окрузима 1834–1867. године (њиве, ливаде и виногради)

Table 1. Size of the average estate in the districts, period 1834-1867 (fields, meadows and vineyards)

ПРОМЕНЕ
ВЕЛИЧИНЕ И
СТРУКТУРЕ
ЗЕМЉИШНОГ
ПОСЕДА У
КНЕЖЕВИНИ
СРБИЈИ
(1834 – 1867)

Нахија*	1834(Ha)	1867(Ha)	Округ*
		4,6	АЛЕКСИНАЧКИ
Београдска	4,9	3,9	Београдски
Ваљевска	5	5	Ваљевски
Јагодинска	1,9	3,5	Јагоднски
		3,3	КРАЈИНСКИ
Крагујевачка	2,6	3,9	Крагујевачки
		9,8	КЊАЖЕВАЧКИ
Крушевачка	2,3	3,3	Крушевачки
Подринска	1,8	3	Подрински
Пожаревачка	3,5	2,9	Пожаревачки
Рудничка	2,6	3,1	Руднички
Смедеревска	3,1	4,1	Смедеревски
Ђупријска	2,2	2,8	Ђупријски
Ужичка	4,4	3,2	Ужички
Црноречка	3,5	4,4	Црноречки
		2	ЧАЧАНСКИ
Шабачка	3,8	4,7	Шабачки
Крајинска	2		
Бањска	2,7		
Србија	3,2	3,8	Србија

Извор: Цвијетић пр. 1984, 9–118; Попис обрађевина у Србији у години 1867, 1–115.

Напомена: * – Називи административних области 1867. промењени су у односу на 1834. годину (нахија=округ), а некима су промењена имена и територије

Дакле, средином 19. века сеоски посед досегао је оптималну величину, што је у условима великог повећања укупних обрадивих површина сасвим разумљиво, чак и упркос чињеници да је становништво у том периоду такође брзо расло. То је и најзначајнији резултат развоја земљорадње. А могао би бити и један од узрока због којих се око средине века успорава процес крчења. Наиме, домаћинства нису била стимулисана да проширују поседе преко оптималне величине, јер сељачка економија није била капиталистичка, већ се руководила принципом самодовољности и базирала се на тзв. егзистенцијалној земљорадњи, чији је циљ био одржавање породице до следеће жетве ¹.

¹ Егзистенцијална земљорадња била је основни тип земљорадње и у другој половини 19.

3 Структура просечног поседа

Поред величине, значајан утицај на производне могућности домаћинства имала је и структура поседа, нарочито учешће ораница у укупној корисној површини. Велико повећање обрадивих површина између 1834. и 1867. минимално је утицало на структуру поседа. Површине под њивама, које су у међувремену скоро удвостручене, чиниле су највећи део обрадивог земљишта и 1834. и 1867. Винограда је било најмање, иако су површине под виноградима повећане један и по пута (Цвијетић пр. 1984, 114–115; Јакшић 1875, 93–94; Миљковић Катић 2014, 73, 79–80, 87–88)¹. Као што се може и очекивати, површине под њивама највише су повећане у областима с развијеном земљорадњом; тамо где је гајена лоза виногради, а у брдским и планинским областима, где је земљорадња била мање развијена, доминирали су простори под ливадама (Перуничкић 1990; Николић 1996).

Структура поседа регистрована 1834. била је релативно повољна: 68,5% било је под њивама, 28,5% под ливадама и 2,8% под виноградима. Године 1867, њиве су чиниле 75% обрађеног земљишта, ливаде 16,2%, виногради 2,8%, воћњаци 4,5%, а баште 1,2% обрађеног земљишта (деталније: Миљковић Катић 2014, 100–101)². Иако је пописом из 1867. регистровано више врста пољопривредног земљишта него 1834, удео ораница је у међувремену повећан са око две трећине на три четвртине, што сведочи о значају који је током прве половине 19. века добила земљорадња.

Сеоско становништво у Србији већином се паралелно бавило земљорадњом и екстензивним сточарством, због чега су за угој стоке биле потребне велике површине за испашу. Стока је напасана према заједничком режиму испаше, а домаћинства су редовно користила

¹ Приликом пописа 1834. регистровано је 226.787,6 хектара под њивама, 94.606,8 ха под ливадама и 9.504,8 ха под виноградима. Тридесетак година касније (1867) њиве су се простирале на површини од 618.755,9 ха, ливаде на 133.167,6 ха, виногради на 23.781 хектара, воћњаци на 37.808,8 ха, а баште на 10.640,7 ха. Дакле, између 1834. и 1867. повећане су површине свих врста пољопривредног земљишта, али неравномерно, највише под виноградима (150,2%), потом под њивама (131,9%) и ливадама (41,3%).

² Ако се рачунају и површине под шљивама, структура поседа 1834. била је следећа: 62,2% њиве, 26% ливаде, 2,6% виногради и 8,6% шљивици. Можда је велико смањење учешће воћњака 1867. настало због начина израчунавања површина под шљивама 1834. Оне су израчунате на основу тога како су шљиве сађене у другој половини века (Мијатовић et al. 1925, 12), па је испало да на хектару има приближно 400 стабала (Миљковић Катић 2014, 71). Владимир Карић, пак, тврди да се на хектару садило око 250 шљива (Карић 1887, 254), па би 12.595.687 стабала према тој рачуници заузимало 50.382,74 ха, а према претходној 31.489,21 ха.

земљишне парцеле које нису биле у породичном власништву: заједничко општинско земљиште (пашњаке и шуме) и тзв. потесе, на којима је стока напасана после скидања усева. Сеоски атари су организовани тако да се насељу ближи простор користи за земљорадњу, а рубни, највећи део атара за испашу (Вукосављевић 1953, 92–93; Исти, 1965, 20, 93). Развојем земљорадње одвајане су из заједничког земљишта површине за крчење, па је средином 19. века настала релативна оскудица у пашњацима, па су 1866. законски уређени потески систем и спорови због штете коју је стока наносила њивама (*Зборник закона* 1866, 36–49).

Паралелно одвајањем земљишта за крчење, домаћинства су одвајала из заједничког земљишта и делове намењене исхрани стоке – забране. Корисници забрана нису смели да крче у забрану или да их на други начин присвоје (Перуничкић 1990, 60; Перуничкић 1977, 205; *Зборник закона* 1858, 53–54). Међутим, до 1862. године то издвојено земљиште, раније само коришћено, постало је приватно власништво сеоских домаћинстава, па је пописом становништва из те године и уписано као приватно власништво и забележена је њихова величина (Перуничкић 1990; Николић 1996). На тај начин није само процес крчења, већ и процес дефинисања власништва довео до промене у структури приватног поседа сеоских домаћинстава, која су између 1834. и 1862. стекла још једну врсту земљишног поседа – забране. У Горњој Ресави, на пример, 1863. то земљиште чинило је око 1/3 приватног поседа сеоских домаћинстава, а ливаде, које су такође намењене исхрани стоке, око петине (Перуничкић 1990) ¹. Тако је скоро половина поседа била намењена узгоју стоке, а приватним забранима посед је трансформисан тако да је могао да компензује све мању расположивост заједничког земљишта за гајење стоке. То је омогућило даљи развој пашног сточарства у условима када је пашних површина на заједничком општинском земљишту било све мање и одложио кризу сточарства ².

¹ Поседи у селима Горње Ресаве имали су 1863. следећу структуру: њиве су чиниле 45,8%, браници 23,5%, ливаде 19,6%, утрине 5,1%, чаири 1,5%, шљивици 3,7%, виногради 1,5% (Перуничкић 1990, passim).

² Иако је први општи попис стоке извршен тек 1859, подаци о феудалним обавезама становништва из друге половине тридесетих година 19. века и парцијални пописи стоке у срезовима из четрдесетих или каснијих година омогућавају да се за неке области утврди величина сточног фонда и пре тог пописа. Ти подаци показују да је од времена прве владавине кнеза Милоша до првог пописа сточног фонда број грла у анализираним областима повећан, па би се могло претпоставити да је слично било и у остатку земље. Поред тога, на стабилно сточарство између 1843. и 1869. указује и релативно уједначен извоз стоке из Србије (изузимајући свиње, чији је извоз био неуједначен, али је растао) (Милошевић 1902, 44–45; Миљковић Катић 2014, 204).

4 Списак литературе

1. Цвијетић, Лепосава (1984), Попис становништва и имовине у Србији 1834. године, Мешовита грађа (Miscellanea) XIII, 9–118.
2. Гавриловић, Јован (1994), Речник географско-статистички Србије, пр. М. Радевић, Београд.
3. Гузина, Ружица (1974), Регулисање својинских односа у Србији XIX века на бази обичајног права, у: Обичајно право и самоуправе на Балкану и у суседним земљама, Балканолошки институт САНУ, посебна издања, књ. 1, Београд, 455–466.
4. Јакшић, Владимир (1875), Стање земљорадње у Србији, Гласник Српског ученог друштва XLI, 1–103.
5. Јовичић, Душан Б. (1956), Пољопривреда у Србији за владе кнеза Милоша Обреновића, Задружни архив 4, 180–194.
6. Карић, В. (1887), Србија, опис земље, народа и државе, Београд.
7. Љушић, Радош (1986), Кнежевина Србија (1830–1839), САНУ, пос. изд., књ. DLXX, Одељење историјских наука, књ. 12, Београд.
8. Мијатовић, Станоје М., Бушетић, Тодор М. (1925), Технички радови Срба сељака у Левчу и Темнићу, СКА, Српски етнографски зборник, књ. XXXII, Живот и обичаји народни, књ. 14, Београд.
9. Milić, Danica (1959), Trgovina Srbije 1815–1839, Beograd.
10. Милошевић, С. Ђ. (1902), Спољна трговина Србије од 1843–1875. године, Београд.
11. Миљковић Катић, Бојана (2003), Обрађено земљиште у Темнићкој капетанији 1834. године, у: Српско село, могућности и даљи правци истраживања, Историјски институт, зборник радова књ. 22: Музеј на отвореном „Старо село“ Сиројојно, Београд, 57–82.
12. Миљковић Катић, Б. (2017), Политике управљања пољопривредом у Кнежевини Србији, у: Држава и политике управљања (18–20. век), Историјски институт, зборник радова књ. 33, Београд, 175–194.
13. Миљковић Катић, Б. (2014), Пољопривреда Кнежевине Србије (1834–1867), Историјски институт, пос. изд., књ. 65, Београд.
14. Миљковић Катић, Б. (20032), Распрострањеност задруге у Крајинској капетанији у време прве владавине кнеза Милоша Обреновића, Баштаник бр. 5, 179–191.
15. Недељковић, Миле, Станковић, Миливоје, пр. (1988), Деловодни протокол Карађорђа Петровића 1812–1813, Крагујевац –Топола.
16. Николић, Рајко (1996), Драгачево 1863, Зборник радова Народног музеја Чачак XXVI, 97–118.
17. Перуничић, Бранко (1990), Државни попис у Горњој Ресави 1863. године, Београд.
18. Перуничић, Б. (1977), Земљишна својина у Србији 1815–1845, Београд.
19. Петровић, Јеленко (1930), Окућје или заштита земљорадничког минимума, Београд.
20. Попис људства Србије у години 1866 (1869), Државопис Србије III, 47–115.
21. Попис обрађевина у Србији у години 1867 (1871), Државопис Србије V, 1–115.
22. Поповић, Радомир Ј., пр. (2010), Протокол и регистар шабачког магистрата од 1808. до 1812. године, Историјски институт, Извори за српску историју, књ. 8, Историја XIX и XX века, књ. 4, Београд.
23. Самарџић, Момир (2017), „Земљорадња хранена кишом“. Карактеристике (пољо)привреде и анализа аграрних техника очувања плодности земљишта, у: Наличја модернизације. Српска држава и друштво у време стицања независности, Историјски институт, пос. изд., књ. 68, Београд, 289–453.
24. Thal, Emanuel (1840), Serbiens Neuzeitingsgeschichtlicher, politischer, topographischer, statistischer und culturhistorischer Hinsicht, Leipzig – Wien.
25. Влајинац, Милан З. (1932), Згон или кулчење ван места становања од

- средњега века до наших дана, прилог историји народног живота и рада, СКА, Српски етнографски зборник, књ. XLIX, Живот и обичаји народни, књ. 21, Београд.
26. Вукосављевић, Сретен В. (1953; 1965) Историја сељачког друштва, књ. I, САН, пос. изд., књ. ССIX, Институт за проучавање села, књ. I; књ. II, пос. изд., књ. СССХС, Одељење друштвених наука, књ. 51, Београд.
27. Вулећић, Александра (2012), Колико душа живи у једној кући? Број чланова сеоског домаћинства у Србији 1834–1910, Српске студије књ 3, 219–244.
28. Вулећић, А. (2015), Развојни циклус породичног домаћинства средином 19. века. Пример села Гостиља, Историјски часопис XLIV, 287–312.
29. Зборник закона и уредаба издатих у Књажеству Србији XI (1858), XIV (1862), XIX (1866), 30 (1877), Београд.

ПРОМЕНЕ
ВЕЛИЧИНЕ И
СТРУКТУРЕ
ЗЕМЉИШНОГ
ПОСЕДА У
КНЕЖЕВИНИ
СРБИЈИ
(1834 – 1867)

Primljen/Received: 13.05.2019.

Prihvaćen/Accepted: 10.04.2019.